

ГЕТЬМАН П. СУХОВІЄНКО (СУХОВІЙ) У СОЮЗІ З КРИМСЬКИМ ХАНСТВОМ ПРОТИ ПОЛЬЩІ І РОСІЇ

Не викликає сумніву той факт, що відносини з Кримським ханством грали важливу роль у становленні та еволюції молодій Українській козацькій державі, яка виникла у ході Національно-визвольної війни середини XVII ст. Про важливість українсько-татарських політичних стосунків промовляє навіть те, що саме укладання мирної угоди між Річчю Посполитою і Кримським ханством 15 грудня 1653 р. (яка розірвала союзницькі відносини між Б. Хмельницьким та Іслам-Гіреєм) стало вирішальною причиною для підписання українською стороною Переяславсько-московського договору 1654 р¹. Тим не менш, у наступні роки гетьманський уряд виявляє велику дипломатичну активність для відновлення миру з татарським ханом (лютий-квітень 1654 р. — посольство у Крим С. Савича; серпень 1654 р. — посольство П. Тетері; жовтень 1654 р. — переговори з татарським послом Тохтамиш-агою; січень 1655 р. — переговори з Менглі-Гіреєм під Охматовим; березень 1655 р. — чергове посольство до Криму; серпень 1655 р. — українське посольство в Криму), у результаті чого між гетьманом Б. Хмельницьким і ханом Менглі-Гіреєм 12 листопада 1655 р. було укладене перемир'я під Озерною². Таким чином, головне завдання — досягнення нейтралітету Кримського ханства у війні проти України з Польщею — було виконане. Але, на жаль, це перемир'я проіснувало недовго. Розірвання, в силу різних причин, мирних зв'язків з Кримом (друга половина 1656 р. — перша половина 1657 р.) привело до значного погіршення міжнародного положення Української держави.

Гетьман І. Виговський, який прийшов до влади після смерті Б. Хмельницького у серпні 1657 р., був наступником останнього у його відносинах з Кримом. Вже на початку 1658 р. він укладає військову угоду з Ханством, що дозволило йому за допомогою 40-тисячної орди отримати переконливу перемогу над московською армією під Конотопом (28–29 червня 1659 р.)³. Разом з тим, вперше в українській історії нового часу татарські війська були використані гетьманським урядом для придушення внутрішньої опозиції (боротьба І. Виговського з Я. Барабашем, І. Безпалим, М. Пушкарем). Цей факт

мав негативний вплив на процеси консолідації молодшої української еліти й у наступні десятиліття.

Юрій Хмельницький, який став на чолі України у 1659 р. після зміщення І. Виговського, також був змушений враховувати присутність значної військової сили татар на українських землях — 17 вересня 1661 р. він підписує Ставищанський договір з Кримським ханством, керівництво якого не збиралося виводити свої війська з України⁴.

Татарські загони брали участь у спільному поході польського короля Яна Казимира і правобережного гетьмана П. Тетері (1663–65 рр.) на Лівобережну Україну з метою об'єднати всі українські землі під владою першого керівника гетьманського уряду на Правобережжі. Союзницькі відносини з Кримським ханством намагаються утвердити наступні гетьмани Правобережної України Степан Опара (1666 р.) та Петро Дорошенко (1665–76 рр.). Окремо у когорті керманичів козацької України треба відзначити діяльність правобережного гетьмана П. Суховієнка (Суховія), який завдячував кримському хану своєю власною посадою.

«Суховієм» — величали його сивоусі запорожці, «Ашпат-мурза» — поважно зверталися до нього татарські воєнноначальники, хоча на час обрання П. Суховієнка гетьманом (а саме йому давали вищезазначені прізвиська) було йому всього близько 24 років, а до цього він вже встиг побувати кошовим писарем на Запорозькій Січі. Чим же була викликана така повага козаків (а вони, як відомо, найбільше довіряли мудрим, досвідченим і поважним старшинам) до молодика, який не брав участі у переможних битвах Б. Хмельницького та І. Сірка і не прожив до моменту обрання й чверті віку?

Народився Петро у 1645 р. в одній з козацьких родин Лівобережної України, ймовірно на Полтавщині⁵. Тут він пройшов «наученіє і воспітаніє своє» в дитячі роки, але невдовзі його батьки переїхали до порубіжних земель, що належали Московській державі, де проживали більше 10 років⁶. Він мав старшого брата (теж Петра), який разом з дружиною проживав у м. Зінків поблизу Гадяча⁷. Невідомо чи був П. Суховієнко одружений*, хоча 1669 р. гетьман П. Дорошенко висловлював бажання віддати за нього свою доньку⁹.

Історики ще не дослідили, де і яку освіту отримав П. Суховієнко. Можливо, що в Україні він навчався у початковій школі, а потім студіював в одному з навчальних закладів Московщини. Знаємо, що окрім «козацького» письма він добре знав польську, татарську, мос-

* Згідно досліджень історика Д. Дорошенка П. Суховієнку у народі дали ще одне прізвисько — «Удовиченко»⁸.

ковську та латинську мови. А отже не виключено, що він навчався в якомусь з університетів Центрально-Східної Європи. У 1668 р. ніжинський протопоп Симеон Адамович, перебуваючи в Москві, розповідав урядовцям Посольського приказу: «...есть в Запорогах писарь Петрушка Суховой, досужей и ученой человек, в 23 года, и послан был он в Крым для договоров, и с ханом де и с калгою и с салтаном договор учинил, и из Крыму об нем в Запороги писали, чтоб впредь к ним посылали таких же досужих людей, как он Суховой, а прежде сего таких умных людей к ним не присылавали»¹⁰. «Ділом сильний, в річах світових цекав (говорив — *Т. Ч.*)»¹¹ — свідчив про молодого гетьмана Правобережної України козацький літописець Самійло Величко.

На арені політичного життя України П. Суховієнко з'являється у 1667 р., виступаючи як кошовий писар Запорозької Січі¹². Цей рік був дуже важким для Гетьманщини, зважаючи на укладене в с. Андрусіві перемир'я між Річчю Посполитою та Московською державою. Саме воно заклало основи подальшого міжнародного поділу України між оточуючими її країнами. Проти умов Андрусівського перемир'я виступали як правобережний гетьман П. Дорошенко, так і лівобережний правитель І. Брюховецький. Однак, наміри першого укласти більш тісний союз з Османською імперією викликали спротив у запорозької старшини.

На початку серпня 1668 р. кошова рада вирішує відправити до татарської столиці Бахчисараю посольство з вимогою допомогти їм відібрати булаву у Дорошенка і віддати її до рук людини, яка на відміну від нього, враховувала б політичні й економічні прагнення запорожців, і була більш прогнозованою для турецького султана та залежного від нього кримського хана¹³. Така людина знайшлася в особі запорозького писаря П. Суховієнка, якому й доручили очолити посольство до Криму.

Прибувши в середині серпня до Бахчисараю Суховієнко укладає військово-політичний договір з кримським ханом Аділ-Гіреєм. Згідно його статей, в обмін на зобов'язання запорожців не руйнувати татарських улусів, хан обіцяв надати військову допомогу січовикам¹⁴. У процесі спілкування козацького посольства з татарським урядом молодий запорожський писар так сподобався Аділ-Гірею, що той запропонував стати йому гетьманом України під протекторатом Кримського ханства, а також дав Суховієнку дублікат власної печатки, де були зображені «лук з двома стрілами»¹⁵.

Відразу після повороту в Україну Суховієнко пише листа до гетьмана П. Дорошенка з пропозицією прибути до Запоріжжя на раду «щоб запорожцям з обох сторін Дніпра вибрати одного гетьмана»¹⁶. Але досвідчений Дорошенко, передбачаючи можливість свого вбив-

ства на цій раді, відмовив і відписав П. Суховієнку, що згідно козацького звичаю ради завжди проводились «в городах», а не на Запоріжжі. У зв'язку з цим рада запорозького коша обирає Суховієнка гетьманом від свого імені, а також частини правобережних і лівобережних полків¹⁷. Це обрання підтримали близько 6000 запорожців, козаки Переяславського, Полтавського, Миргородського, Лубенського і Прилуцького полків¹⁸. Однак, слід відзначити, що підтримка лівобережних козаків стала можливою лише з огляду на присутність в Україні (згідно запорожсько-татарської угоди) майже стотисячної татарської орди.

Окрім цього, відразу після обрання, П. Суховієнко направляє своїх послів до турецького султана Мехмеда IV. Вони мали запевнити турецького володаря, що новообраний гетьман буде притримуватися всіх тих домовленостей, що були укладені між ним і гетьманом П. Дорошенком. Мехмед IV підтримав Суховієнка на гетьманстві, пообіцявши йому допомогу хана, а також надання навесні війська для спільного походу на Кодацьку фортецю¹⁹.

Саме таким чином козацька Україна отримала ще одного, третього гетьмана. Нагадаємо, що окрім П. Дорошенка, який був обраний на цю посаду в 1665 р., в Україні діяв ще Дем'ян Многогрішний (1668–72), що визнавав зверхність московського царя і мав владу над частиною Лівобережжя. Треба відзначити, що незважаючи на розбіжність поглядів П. Дорошенка, Д. Многогрішного, П. Суховієнка на шлях політичного розвитку України, всі вони прагнули однієї мети — бачити її незалежною державою.

Першим кроком Суховієнка у ранзі «запорозького» гетьмана стало звернення до свого візаві: «...а писал де к нему Дорошенку Суховеенко, что он гетман ханева величества. А он бы Дорошенко не писался отнюдь Запорожским гетьманом»²⁰. Цей лист був скріплений подарованою Суховієнку ханською печаткою.

Відповіддю П. Дорошенка стала розсилка листів до всіх козацьких полковників з вимогою не піддаватися «без ради і волі Війська Запорозького учиненому гетьману Суховієнку», а також чинити збройний опір татарським загонам, які останній привів до України²¹. Більшість полковників підтримала П. Дорошенка. Вони навіть вимагали від нього негайно скликати «чорну» раду на якій вони б швидко «поламали своїми мушкетами стріли Суховієнка»²². Виконуючи Дорошенків наказ, у бою коло Прилук було знищено близько трьох тисяч татар. Крім того, брат П. Дорошенка Григорій відмовився від спільного походу з татарами і вимагав у кримського уряду видати йому Суховієнка.

7 жовтня 1668 р. гетьман П. Суховієнко видає універсал до всього українського народу, який став одним з найвизначніших документів, що свідчили про патріотичні наміри тогочасної козацької старшини втримати здобуту у ході визвольних змагань національну державність. Універсал засвідчує розуміння українською елітою проблеми міжнародного розділу своєї молодой країни між більш сильнішими сусідніми державами у результаті Андрусівського перемир'я 1667 р. «...в спокойение бедные Украины, одна сторона Днепра от Москвы до царского величества, а другая от стороны Польской к его милости пределенного вовсе отдана, что ей теми мирами, сиречь разделение, по малу малу в крепкие той своей стороны взявши руки, а потом и всеми силами напустивши, тако ее уязвите... мечем или вечным в тяжкую, подобно египецкую, работу Московскую взятием снести и искоренить пленением вместе...» (курсив авт. — Т. Ч.)²³.

А тому, «видя таковы милой своей отчизны уготовленной и тако лютой нестерпимой внутрь болезни», П. Суховієнко закликає як правобережних, так і лівобережних українців до єднання проти зовнішніх ворогів: «...и всему единоутробному братству моему посполитому Украинскому, по сем и том боку Днепра обретаему христианскому народу, объявляю и известую и остерегаю, чтоб вы в союзе и собою милой любви и милости братерской связанные крепко, твердо и неподвижно пребываючи» (курсив авт. — Т. Ч.)²⁴.

Далі молодий гетьман згадує історію українсько-російських політичних стосунків, коли московський уряд нехтував рівноправністю союзу двох держав: «И оттоль что на частокольных везде в войнах головами и перстями вашими себе защищающе, когда к договорам придет вас к ним не токмо не припускают, но и жадные не объявляют речи, для того, что ни о чем ином с ляхами, только вас всегда как бы в руки взявши, вольности поломити, и ни во что обернути, торговались и торгуют; якоже и сие теперешнее мирное постановление (Андрусівське перемир'я. — Т. Ч.) на всю Украину пагубу приносит и перед небощиком Брюховецким, хотя боярин был утаено было. Также и Хмельницкого, которого только словами да подарками и обещаниями, по своей обыклой Московской хитрости, манили... потаение с Ляхами, о изводе войска Запорожского и пагубе всей Украины договариваючи, бывало... снести бедную Украину постановили...»²⁵.

Турбуючись за подальшу долю своєї вітчизни «матки милой отчизны бедной Украины», П. Суховієнко апелює до національної свідомості українців: «От чего яку милую свою, в ней же родихся, отчизну и вас всех. Единого плоду будучи от сицевой пагубы остерегаю и отвожу; а яко вы ныне с собою, то есть с тою стороною

(Правобережжям. — Т. Ч.) за допомогою Божією совокупились. Тако в том сопряженій крепко обретающеся, ничесому себе к разрознению и расколов прелицаемому в грамотах слову и умышленному мечем и огнем и вечною неволею намерению вредити не подадите...»²⁶.

Цей важливий у розвитку політичної думки України документ був написаний П. Суховієнком в місті Путивлі, що на Чернігівщині. Він наказав розіслати його всім українським полковникам та сотенним містам і містечкам з метою «чтоб было предо всеми чтено...»²⁷. Однак, незважаючи на переконливі аргументи Суховієнка, його заклики до єднання були проігноровані більшою частиною козацької старшини — вже наступного року на Правобережній Україні з'явився ще один гетьман. Ним став уманський полковник Михайло Ханенко, якого проголосили гетьманом від імені польського короля.

У другій половині листопада 1668 р. П. Суховієнко разом з татарськими загонами діє на Полтавщині. Зокрема, він веде переговори зі старшиною м. Лубен з питання розміщення в місті на зиму чотирьох тисяч татар²⁸. Але йому в цьому було відмовлено.

Саме у цей час в Гадячі був арештований рідний брат гетьмана, Петро, який через деякий час був відпущений у зв'язку з клопотанням отамана містечка Зінкова²⁹.

Наприкінці осені в Україні поширюється чутка (не без допомоги московських представників) про «обусурманення» П. Суховієнка. Рейтарський поручик Ф. Крижановський свідчив про те, що Суховієнко прийняв мусульманську віру під іменем Ашпат-мурзи³⁰. Інший росіянин Я. Хопчинський повідомляв до Посольського приказу, що татари дали йому ім'я Шамай. Крім того він свідчив: «отзывается Суховеенко хановым сыном»³¹. Можливо й справді татари неофіційно, на свій лад, називали Петра Суховієнка Шамаєм, а під час протокольних зустрічей — Ашпат-мурзою, але свідчення про його перехід в іслам вважаємо вигадкою. Адже як після цього «омусульманення» Суховієнко зміг би керувати запорожцями, що впродовж віків боронили православну «єдиноутробну» християнську віру?

З огляду на розуміння чинників, якими керувалися турецько-татарські провідники, відмовляючи у своїй протекції Дорошенку й наставляючи на гетьманство іншу кандидатуру є рядки листа калги-солтана Крим-гірея до польного гетьмана Корони Польської Д. Вишневецького від 23 листопада 1668 р.: «...Ми, бачачи шалберство Дорошенкове, вчинили так: писаря, який із Запорожжя з військом Запорозьким зі мною вийшов, прийняли ми його за приятеля і гетьмана Петра Суховія; про що просимо і бажаємо, щоб ти не слухаючи

Дорошенкових приповідних листів; проти присяги підгаєцької зі мною був і на Україну не наступав»³².

З початком 1669 р. Суховієнко разом з вірними йому полками і татарськими загонами переправляється з Лівобережної України на Правобережжя, де намагається захопити столицю козацької України і резиденцію гетьмана П. Дорошенка — Чигирин. Однак, дійшовши до околиць Чигирини і зваживши на неприступність його мурів П. Суховієнко укладає договір з Дорошенком, головною метою якого був спільний наступ проти поляків. Однак сторони не дотрималися домовленостей і незабаром Суховієнко отримує поразку під Вільшанкою, де його розбили підрозділи полковника С. Корсунця. Через деякий час у сутичці з полками Г. Дорошенка, які поверталися з Лівобережжя, загинуло ще чимало козаків Суховієнка³³.

Коли ж 16 січня загони І. Сірка розбили під Ольховцем татарські війська Батирчі-мурзи, то більшість прихильників П. Суховієнка перейшли на бік Сірка. «Коли запорожці, що були при Суховієнку побачили на другому боці (річки — Т. Ч.) Сірка, Григорія Уляновського і інших січовиків, то перейшли на їх бік...» — свідчив 26 січня отаман Захар Донець³⁴. Таким чином у Суховієнка залишилась невелика кількість козаків. Сучасники оповідали, що таких було всього близько 15 чоловік³⁵.

У результаті цієї поразки лівобережні городові полки, які були під владою «татарського» гетьмана знову перейшли до П. Дорошенка. Крім того, козаки Дорошенка захопили канцелярію Суховієнка разом з архівом, печаткою, прапорами, литаврами і бубнами, які були привезені до Чигирини³⁶. Але П. Суховієнко й не збирався здаватися на милість переможцю. Навпаки, 25 квітня 1669 р. він збирає раду на Січі, де його знову проголосили «запорозьким» гетьманом³⁷ і він розпочинає підготовку до нової боротьби з Дорошенком.

Кримське ханство продовжує підтримувати свого ставленика. Хан Аділ-Гірей присилає йому на допомогу орду під проводом солтана Мурата. Також хан звертається з листом до окремих лівобережних полковників, переконуючи їх, що не варто «заради єдиного гетьмана (Дорошенка — Т. Ч.) бути в неприязні з Кримом»³⁸.

26 травня П. Суховієнко пише листа з Чортомлицької січі до полковника прилуцького полку І. Маценка, в якому прохає останнього не вірити П. Дорошенку, який, за його переконаннями, хоче віддати Україну в турецьку неволю³⁹. Одночасно Суховієнко вирішує провести об'єднавчу раду Війська Запорозького. Для цього він відсилає до Чигирини посольство з 8-ми запорожців, які мали пропонувати П. Дорошенку прибути на раду до урочища Цибульник. Напочатку літа, а саме

4 червня, вони дісталися до Чигирина. Гетьман Дорошенко не відмовив Суховієнку у його проханні, але наказав запорожцям передати на Січ, що дату і місце проведення такої ради буде призначати він⁴⁰.

Після невдалого походу на Лівобережну Україну П. Суховієнко вирішує поширити свою владу на Правобережжя. У першій половині червня направлений ним на козацьких чайках полк запорожців під керівництвом Стефана Сулими оволодів Переволочною. Але вже 15 червня він був вибитий звідти підрозділами Дорошенка⁴¹. Незважаючи на це, в кінці місяця у результаті військових дій та дипломатичних заходів на бік Суховієнка переходять Корсунський, Уманський, Кальницький і Тарговицький полки. Невдовзі, внаслідок битви під Смілою до нього прилучаються частини Білоцерківського й Паволоцького полків. На допомогу Суховію прибув сам Мурат-солтан з ордою.

7 липня відбувся бій під Чигирином. Незважаючи на те, що багато козаків-дорошенківців загинуло, татари разом з полками Суховієнка так і не змогли здобути столицю козацької України.

У цей же час до гетьмана «ханської величності» від Дорошенка втікає колишній невдаха — «екс»-гетьман Ю. Хмельницький⁴². Отже таким чином більша частина Правобережної України опиняється під владою 24-х річного гетьмана.

Розуміючи, що Суховієнко оговтався від поразки і починає набирати політичної ваги, а також зважаючи на попереднє запрошення, П. Дорошенко пропонує йому прибути на козацьку раду, що мала відбутися на традиційному місці збору біля р. Росава⁴³.

П. Суховієнко погоджується на пропозицію Дорошенка і присилає до нього свого полковника Оршанського, який мав передати Дорошенку вимоги свого гетьмана. Вони полягали в тому, що останній мав бути присутнім на раді без сердюцьких полків, а Суховієнко, натомість, буде без татарських загонів. Однак, внаслідок того, що П. Дорошенко змінив попереднє рішення про місце проведення ради (він вирішив спочатку дати бій татарам), вона взагалі не відбулася.

Замість мирної ради гетьманів Суховієнка і Дорошенка, між ними відбулася сутичка поблизу с. Комончі. Літопис Самовидця стверджує, що від полону Дорошенка врятував лише турецький чауш, який дав наказ татарам (що підтримували Суховієнка) припинити боротьбу⁴⁴. Розлючений П. Суховієнко навіть ув'язнив посланника султана, однак це йому не допомогло — татари невдовзі залишили його. Крім того, правобережний гетьман взяв під арешт 15 представників Дорошенка, що привезли до нього лист з мирними пропозиціями.

Після цього він разом з Ю. Хмельницьким та уманським полковником Михайлом Ханенком подався до Умані. Саме тут 23 липня

1669 р. відбулася рада козацьких полків Правобережної України на якій П. Суховієнку запропонували відмовитися від булави на користь М. Ханенка. Зважаючи на конфлікт з турками і татарами (отже вони не могли підтримувати його) він погоджується підтримувати новообраного на раді гетьманом М. Ханенка, який хотів спертися на військову міць Речі Посполитої. Зважаючи на згоду Суховієнка, його було обрано генеральним писарем в уряді Ханенка. М. Ханенко так описував ці події в листі до лівобережного гетьмана Д. Многогрішного — «коли пан Суховій за уряд поклонився, на той хлопотливий гетьманства чин новообраний єсть»⁴⁵.

Помінявши гетьманську булаву на писарський каламар, Суховієнко радив Ханенку задля блага всякого українського народу зібрати поблизу Чигирини спільну з П. Дорошенком і Д. Многогрішним козацьку раду⁴⁶. Наприкінці серпня, зважаючи на твердження Самовидця, така рада відбулася поблизу Умані⁴⁷. Але, очевидно, на цій раді високі сторони не змогли прийти до якогось компромісного рішення.

У вересні — жовтні 1669 р. Суховієнко як генеральний писар бере участь у боротьбі М. Ханенка з Дорошенком за правобережні міста й містечка. Зокрема, вони відвойовують Тарговицю, Звенигородку й Тарасівку. П. Суховієнко намагається підтримати Ханенка й тим, що продовжує використовувати свої зв'язки з Кримом. У цей час навіть татарський посол у Варшаві називає П. Дорошенка «зрадником» і підтримує гетьманство М. Ханенка та писарство П. Суховієнка⁴⁸. У середині вересня Суховієнко перебував під Корсунем у таборі татарів, які отримали поразку від Дорошенка та І. Сірка. Очевидці повідомляли, що після корсунських подій «вся орда потягла до Криму ведучи з собою Суховія як в'язня»⁴⁹. Можливо, що на деякий час Суховієнко й перебував у статусі полоненого, однак документи свідчать, що вже у червні 1670 р. гетьман М. Ханенко, перебуваючи на Січі, відправляє його до Криму з посольською місією. Він мав відвезти хану листи в яких було записано «щоб кримський хан на польського короля війною не ходив»⁵⁰.

Однак, вже через два місяці, у вересні, П. Суховієнко, з невідомих нам причин, забравши 170 єфимків зі скарбниці М. Ханенка, втікає на Лівобережну Україну до Д. Многогрішного⁵¹. Уряд Многогрішного також використовує Суховієнка як спеціаліста з «татарського питання». Знаємо, що лівобережний гетьман знову готував його до поїздки в Крим на переговори з ханом.

Після старшинського заколоту проти Д. Многогрішного і обрання гетьманом І. Самойловича бачимо П. Суховієнка у колі полковників, які приймали присягу московському царю Олексію Михайловичу⁵². Подальша його доля невідома. Можливо, він

відійшов від активного військово-політичного життя, а, можливо, як свідчать деякі історики, подався до Криму. Лише сторінки недоторканих архівних документів можуть пролити світло на його життя та діяльність після березня 1672 р.

Підсумовуючи, можна зробити висновки, що, хоча, з одного боку — Суховієнко став заручником політики татарських ханів, яка полягала у підтримці слабшого козацького провідника на противагу сильнішому, з іншого — його універсали та листи переконливо засвідчили продовження курсу Б. Хмельницького на утвердження Української держави. «Короля не слухається вся Україна і нічого йому не дає, також його царської пресвітлої величності силам оборонимся і давати їм нічого не будемо»⁵³ — проголошував П. Суховієнко під час свого короткочасного гетьманства.

¹ Степанков В. Кам'янецька угода й Переяславська рада: спроби дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії // Український договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. — К., 1995. — С. 13.

² Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності Б. Хмельницького. — К., 1994. — С. 56–72.

³ Чухліб Т. Конотопська битва 1659 р. в контексті міжнародної ситуації у Східній Європі // Конотопська битва 1659 року. — К., 1996. — С. 92.

⁴ Смолій В., Степанков В. Вказана праця. — С. 63.

⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — Т. 7. — СПб., 1872. — С. 98; Дорошенко Д. Петро Дорошенко. Огляд життя та діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 211.

⁶ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 84.

⁷ Там же.

⁸ Дорошенко Д. Петро Дорошенко. Огляд життя та діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 211.

⁹ Там же. — Т. 9. — СПб., 1997. — С. 164

¹⁰ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 98.

¹¹ Величко С.В. Дітопис. — Т. 2. — С. 123.

¹² Андрусяк М. До історії боротьби між П.Дорошенком та П. Суховієм в 1668–1669 р. // ЗНТШ. — Т. 150. — Львів, 1929. — С. 197-198

¹³ Acta historica res gestas Poloniae illustrantia. — Kraków, 1880. — Vol. II, Pars I. — S. 470; Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 153.

¹⁴ Соловьев С. История России с древнейших времен... — Т. XII. — С. 371.

¹⁵ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 82.

¹⁶ Там же. — С. 154.

¹⁷ Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 211.

- ¹⁸ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 82; Т. 8. — С. 109.
- ¹⁹ Там же. — С. 154.
- ²⁰ Там же. — Т. 7. — С. 82.
- ²¹ Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 218.
- ²² Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 218..
- ²³ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 84
- ²⁴ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 85.
- ²⁵ Там же.
- ²⁶ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 85.
- ²⁷ Там же.
- ²⁸ Там же. — С. 113.
- ²⁹ Там же.
- ³⁰ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 157.
- ³¹ Там же . — С. 151.
- ³² Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 135
- ³³ Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 220.
- ³⁴ Там же.
- ³⁵ Архів ЮЗР. — Т. 7. — С. 113; Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 221.
- ³⁶ Там же. — Т. 8. — С. 71.
- ³⁷ Там же. — С. 180; Андрусак М. Вказ. праця. — С. 215.
- ³⁸ Акти ЮЗР. — Т. 8. — С. 179.
- ³⁹ Там же. — С. 222.
- ⁴⁰ Там же. — С. 250.
- ⁴¹ Там же. — Т. 9. — С. 33.
- ⁴² Акти ЮЗР. — Т. 9. — СПб., 1877. — С. 33.
- ⁴³ Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. — Вип. 6. — К., 1929. — С. 422.
- ⁴⁴ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 106.
- ⁴⁵ Акти ЮЗР. — Т. 9. — С. 44, 63.
- ⁴⁶ Там же. — С. 44.
- ⁴⁷ Літопис Самовидця. — С. 109.
- ⁴⁸ Acta historica. — Vol. II, Pars I. — S. 499.
- ⁴⁹ Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 267.
- ⁵⁰ Акти ЮЗР. — Т. 9. — С. 227.
- ⁵¹ Там же. — С. 284.
- ⁵² Там же. — С. 818.
- ⁵³ Там же. — С. 163.